

Katja Jerman

Politična vizija meje na Goriškem od leta 1943 do začetka Pariške mirovne konference

Začrtanje mednarodnih meja vedno spremlja burno dogajanje. Ob meji se oblikuje posebno občutljiv prostor, kjer se rezultati družbenih in političnih dinamik močno odražajo predvsem v socialnem prostoru, v preživetvenih strategijah lokalnega prebivalstva in v njihovih izkušnjah.

V pričujočem prispevku se bom omejila zgolj na politične procese formiranja meje v času od kapitulacije Italije do leta 1947 na območju Primorske, posebno zanimanje pa bom usmerila na območje Goriške, predvsem na mesto Gorica. Zavedam se, da je za interpretiranje celotne problematike slovenske zahodne meje ključno vlogo odigral Trst z zaledjem, vendar pa se v pričujočem tekstu njegove vloge in pomena ne lotevam.

Osvobodilni boj, ki ga je leta 1941 začela Osvobodilna fronta slovenskega naroda in Komunistična partija, je večinoma interpretiran kot boj za združeno Slovenijo, čeprav zgodovinarji (Ferenc (1998), Mikuž (1975), Troha (1993)) opozarjajo, da je pojmovanje, da združena Slovenija vsebuje tudi Trst, Gorico, Beneško Slovenijo in Rezijo, izpostavljeno šele po kapitulaciji Italije. 11. septembra 1943 so po navodilih Edvarda Kardelja na Vogrskem ustanovili Narodnoosvobodilni svet za Primorsko,¹ ki je pripravljal gradivo za vrhovni plenum OF. 16. septembra 1943 je bil na njem sprejet *Proglas o priključitvi Primorja*.² To so vsekakor bili hitri odzivi na dejstvo, da si je Italija po kapitulaciji dokaj hitro pridobila položaj sobojevnice in je bila njena kolaboracija z nemško okupacijsko silo potisnjena v ozadje. Vprašanja meje so bila predmet zanimanja v Mačkovškovem krogu,³ predvsem pa strokovnjakov Znanstvenega inštituta pri izvršnem odboru OF (od marca 1943 pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta),⁴ ki so tudi pripravljali elaborate t. i. internega značaja za razprave o mejah. Osrednji elaborat je bil Zwitterov *Problem bodočih slovenskih meja*, v katerem je, pa tudi v kasnejših popravljenih verzijah, poudarjal pomen razmejitve po etničnem načelu,⁵ kar je bila glavna pogajalska zahteva Jugoslavije na kasnejši mirovni konferenci.

V začetku maja 1945 so enote IX. korpusa in borci Prešernove brigade, Škofjeloškega odreda ter Vojska državne varnosti vkorakali v Gorico. Naslednji dan so se jim pridružili tudi zavezniki (deli novozelandske divizije, XIII. divizija v sestavi IV. armade angloameriške vojske pod poveljstvom polkovnika Gruberja) in v njihovi sestavi je bila tudi divizija italijanskih partizanov. Raziskovalci prispevka v zborniku *Living (with) borders, Identity discourses on East-West borders in Europe* opozorijo na eni strani na navdušenje nad partizani in njihovim načinom upravljanja v Gorici, po drugi pa tudi na pogled italijanskih prebivalcev, ki so omenjeni čas doživljali kot »plenilski pohodi«, kot čas »malopridnih pobodov« (Carli, Sussi, Kaučič 2002: 42), okrašen z motečo simboliko rdeče zvezde, parad in meščanom neznanih pesmi. Edvard Kardelj je za TANJUG zasedbo Gorice komentiral kot »dovolj avtoritativen in jasen dokaz, da je armada okupirala

¹ Primorski narodnoosvobodilni svet so ustanovili France Bevk, Joža Vilfan in Aleš Bebler in v naslednjih dneh izglasovali dve resoluciji: 15. septembra 1943 resolucijo o splošni mobilizaciji vsega odraslega, za orožje sposobnega prebivalstva in 20. septembra 1943 resolucijo, s katero se Primorska vključuje v Slovenijo in posredno v Jugoslavijo.

² Ferenc (1998) navaja, da so *Proglas* nekateri partizanski publicisti pripisovali Zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju (2. 10. 1943), vendar pa dodaja, da je bil sprejet na vrhovnem plenumu OF, kajti na Zboru ni bilo sprejetega nobenega sklepa ali odloka o *Proglasu*, torej so ga obravnavali kot že opravljeno dejanje.

³ Mačkovškovo obveščevalno mrežo, ki je vzdrževala stike z jugoslovansko vlado v izgnanstvu in ji pošiljala poročila o razmerah pod okupacijo (o delovanju strank, predvsem OF in KPS, o izganjanju Slovencev, o okupatorjevem nasilju ter o publicistični dejavnosti), je po vojni preganjala Udba, češ da so sodelovali z britansko obveščevalno službo.

⁴ Ravnatelj inštituta je bil dr. Fran Zwitter.

⁵ Pomembni so tudi njegovi poudarki, da so mesta in pristanišča neločljiva z zaledjem, da je potrebno upoštevali avtohtono italijansko manjšino, ter predvsem njegovi elaborati o natančnem poteku meje v vseh mejnih pokrajinah.

lastna narodna ozemlja, ki so bila v preteklosti odtrgana od Jugoslavije. Tako so te pravice podprte z moralnimi političnimi dokumenti» (Kardelj 1945: 1). V istem pogovoru je Kardelj nakazal, da je seznanjen, da »nekateri inozemski listi širijo res kleвето, da boče Jugoslavija z okupacijo teh ozemelj postaviti ves svet pred gotova dejstva«, vendar pa meni, da »take trditve niso osnovane« (Kardelj 1945: 1).

Zasedba Gorice je trajala le nekaj dni, saj so se na zahtevo vlad Velike Britanije in Združenih držav in po dogovoru med maršalom Titom in generalom Morganom iz mesta umaknile vse enote. Andrej Malnič meni, da je ta trenutek postal v zgodovini Slovencev na zahodu ključen, saj je postal, »najpomembnejše politično vprašanje, vprašaje pravičnosti in hkrati pravice zmagovalca, da prestavi krivično rapalsko mejo, ki je bila posledica italijanskega imperializma iz prve svetovne vojne« (Malnič 1998: 342). Ta sporazum, sklenjen v Beogradu dne 9. junija 1945, je vseboval tudi določila, da naj bi bila dokončna meja v Julijski Krajini med vpletjenima stranema rešena na podlagi diplomatskih pogajanj, začasno pa naj bi bilo ozemlje v zavezniški upravi. Čeprav se predhodno Edvard Kardelj, podpredsednik vlade in minister za konstituantno demokratične federativne Jugoslavije, s tem ni strinjal in je trdil, da »Jugoslavija ni nikoli zanikala svoje pripravljenosti, da na mirovni konferenci postavlja svoje zahteve in se pogaja v pogledu dokončne razmejitve med Jugoslavijo in njenimi sosedi. Glede na to se stališče Jugoslavije v sedanjem položaju na tem ozemlju ne razlikuje od stališča ostalih zaveznikov do ozemelj, ki so jih oni zasedli. Zato bi bilo smešno odrekati Jugoslovanski armadi pravico, da organizira vojaško okupacijsko oblast tako, da bosta zagotovljena obnova in red na tem ozemlju vse dotlej, dokler se dokončno ne reši vprašanje razmejitve med Italijo in Jugoslavijo z neposrednim sporazumom« (Kardelj 1945: 2). V njegovih izjavah je že močno poudarjena misel, da se bo Jugoslavija pri napovedanih pogajanjih zavzemala za predloge, ki jih je oblikoval dr. Zwitter in sicer za t. i. etnografsko mejo, ki je pomenila etnično mejo in za že znano idejo, da mesto pripada zaledju, saj so bila mesta »denacionalizirana s spretnimi in nasilnimi ukrepi in vas je bila činitelj, v katerem je bila ohranjena narodnost. S tem pa nikakor ni rečeno, da je denacionalizirano mesto s tem prenehalo biti sestavni del tega zaledja« (Kardelj 1945: 5).

Na devinskem sporazumu z dne 20. 6. 1945 med Vrhovnim komandantom Jugoslovanske armade in Zavezniškim vrhovnim komandantom za sredozemsko okupacijsko ozemlje je bilo kot ozemlje Julijske Krajine definirano ozemlje italijanskih provinc Gorica, Trst, Reka (za Kvarner) in Pula (za Istro). To ozemlje je bilo nato razdeljeno na cono A in cono B, kjer so veljala posebna pravila o kontroli gibanja, o železniškem prometu, o menjavi dobrin in o trgovini med conama. Vendar pa ozemeljska vprašanja s tem še zdaleč niso bila rešena. V Potsdamu, avgusta 1945, je Truman predlagal Churchill in Stalinu, da bi ustanovili Svet zunanjih ministrov velikih sil,⁶ ki naj bi začeli razpravljati o mirovnih pogodbah najprej zgolj z nekaterimi poraženkami vojne, z Italijo, Romunijo, Madžarsko, Bolgarijo in Finsko ter opravili priprave za mirovno pogajanje z Nemčijo. Svet se je prvič sestal 11. septembra 1945 v Londonu in nadaljeval z delom do 2. oktobra 1945. V času zasedanja je podpredsednik vlade Kardelj 18. septembra 1945 v imenu Jugoslavije predložil teritorialne zahteve proti Italiji, kjer je zagovarjal mejo med »kompaktnim slovenskim podeželskim prebivalstvom na eni strani in naselbinami z romansko večino podeželskega prebivalstva na drugi; mejo, ki je izredno ostra in splošno znana in priznana« (Zwitter 1948: 17). Linija jugoslovanskih zahtev po etnični meji je po Zwitterovem (1948) mnenju odstopala le zaradi razlogov, kot so: povezanost mesta s podeželjem, tesno gospodarsko sodelovanje med kraji z obeh strani etnične meje, lažja prehodnost in komunikacija. Tu je tudi sovpadala z zahodno mejo bivših italijanskih provinc Trst in Gorica, t. j. z zahodno mejo cone A. Istočasno je tudi italijanska delegacija predstavila svojo mejno linijo, ki je bila za jugoslovanske pogajalce nesprejemljiva.

Svet v jeseni ni sprejel nobenih sklepov, zato so se sestali še enkrat, in sicer med 10. in 24. decembrom 1945 v Moskvi, kjer so zunanji ministri Velike Britanije, ZDA in SZ sklenili, da bodo kot enakopravnega pogajalca pritegnili tudi Francijo. V februarju 1946 so se nato sestali namestniki ministrov za zunanje zadeve velesil in ustanovili komisijo strokovnjakov z nalogo, da predlagajo mejo med Jugoslavijo in Italijo ter da meja ustreza jugoslovanski zahtevi po etnični

⁶ Svet ministrov petih velesil je bil sestavljen iz zunanjih ministrov ZDA, SZ, Velike Britanije, Francije in Kitajske.

liniji. V času, ko so komisije ugotavljale potek meje, so se tako med slovenskim kot italijanskim prebivalstvom začele politično močno angažirane akcije, s katerimi so skušali prikazati, kateri strani pripada ozemlje.⁷ Velikokrat nejasna situacija na terenu samem je pripomogla k temu, da se komisija ni mogla sporazumeti o skupnem predlogu meje, zato so 29. aprila 1946 predstavili karto v merilu 1 : 500.000, kjer so bili zarisani štirje različni predlogi. Karti ni bil dodan pisni opis linij in delegacije prav tako niso navedle motivov za odločitev poteka linije. Po ameriškem predlogu naj bi Italiji pripadel del Slovenskega primorja s Trstom in velikim delom Istre (Wilsonova linija), po angleškem naj bi bila meja nekoliko bolj zahodno od ameriškega predloga (Morganova črta), po francoskem predlogu naj bi Jugoslaviji pripadel večji del Istre, Italiji pa Kanalska dolina, Beneška Slovenija, Gorica in Trst z okolico, s čimer se je Jugoslaviji na slovenskem delu zaprl dostop do morja, vendar je bila prednost francoskega predloga ta, da se je približeval etničnemu ravnotežju. Sovjetski predlog je bil najbližje želeni jugoslovanski etnični razdelitvi, saj naj bi bili Jugoslaviji pripojeni Trst, Gorica in vsi drugi kraji s slovenskim prebivalstvom.⁸

16. maja se je prvi krog pogovorov zaključil, rezultat pa je bil, da sta vladi Velike Britanije in ZDA opustili svoje predloge in se pri osnovnem pogajalskem izhodišču pridružili francoskemu predlogu. Še vedno pa je obstajala velika razlika med sovjetskim in francoskim predlogom. Na naslednjem zasedanju, ki se je pričelo 15. junija 1946, so se zunanji ministri dokončno zedinili za francoski kompromisni predlog (13. julij 1946), po katerem je ozemlje vzhodno od francoske linije pripadalo Jugoslaviji, zahodni del pa Italiji. Pomemben sklep tega zasedanja je bil tudi, da se je ustanovila posebna politična tvorba, imenovana Svobodno tržaško ozemlje, ki ji je Varnostni svet Združenih narodov zagotavljal integriteto in neodvisnost. Diplomatska dejavnost Edvarda Kardelja v teh pogajanjih je bila usmerjena predvsem na pogovore z ruskim zunanjim ministrom Molotovim,⁹ a vendar se je izkazalo, da za jugoslovansko stran ti pogovori niso bili povsem uspešni.¹⁰ Kardelj je v svoji biografiji napisal: *»Prvič, po brezuspešnih prizadevanjih, da bi dobili Trst, smo se s sovjetsko delegacijo dogovorili, da bo privolila v ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja, a tako, da bo Gorica pripadala Jugoslaviji. Ko sem drugega dne kot po navadi prišel na 'zajtrk' k Molotovu, me je ves vesel pričakal in rekel: »Dobili smo.« Vprašal sem: »Kaj smo dobili?« Odgovoril je: »Trst bo svobodno ozemlje, zahodne vlade so privolile v naš predlog, da naj se iz dela ozemlja okrog Trsta ustanovi Svobodno tržaško ozemlje.« In kaj je z Gorico?« sem ga vprašal. Z izrazom začudenja mi je odgovoril: »Kaj z Gorico – Gorica ostane italijanska.« Seveda sem se razburil in očital Molotovu, da sva se dan poprej dogovorila, da privolimo v Svobodno tržaško ozemlje samo pod pogojem, če bo Gorica jugoslovanska. Na to mi je odgovoril: »Kaj toliko vztrajate pri tem mestu, ki nima nobenega pomena ne za vas ne za Italijo. Poglavitno vprašanje je bil Trst in tu smo dobili maksimum, kar smo mogli doseči.« Bil sem seveda skrajno nezadovoljen, ker sem bil prepričan, da je bilo mogoče doseči drugačen, ugodnejši rezultat. To mi je tudi nekaj dni pozneje, ko je bil celoten dogovor z Italijo v glavnem že končan, potrdil angleški diplomat, namestnik ministra za zunanje zadeve Neal, ki mi je, ko sem omenil Gorico, smeje se rekel, da so oni imeli pravzaprav isti predlog kot mi, to se pravi, da se ustanovi Svobodno*

⁷ O tovrstnih manifestacijah na Travniku v Gorici in po drugih krajih Goriške glej Beltram 1983.

⁸ Za natančen potek razdelitev komisij glej Zwitter 1948: 18-19.

⁹ Problematika jugoslovansko-italijanske meje je bila toliko bolj pereča, saj se je tu stikalo interesno območje zahodne in vzhodne influistične sfere. Sovjetska zveza je vedno bolj zastavljala sile v korist Jugoslavije, zato je s tega stališča Kardeljeva diplomatska usmerjenost na sovjetskega zunanjega ministra Molotova razumljiva.

¹⁰ Aleš Bebler v svoji biografiji opisuje, kako je prišlo do zedinjenja za francoski predlog: *»Drugega junija 1946 je Molotov nenadoma poklical Kardelja na nujen razgovor. Kardelj je odhitel k njemu. Čez kake pol ure se je vrnil. Izraz na njegovem obrazu je bil tako otožen, da smo takoj ugotovili, da se je zgodilo nekaj zelo težkega, Kardelj nam je povedal vso grenko resnico: Molotov mu je rekel, da je prejel telegram od Stalina, v katerem mu ukazuje, naj preneha s sporom o meji in sprejme francosko linijo v celoti. Skratka naj žrtvuje nekaj, kar ni njihovo, naj žrtvuje Gorico. « In ker je bilo to povelje, vas nisem predhodno vabil na razgovor, temveč sem svoj sklep že sporočil kolegom sveta ministrov, « je rekel Molotov » (Bebler 1981: 162).*

¹¹ *»Vsak dan sem šel po ruskem običaju k Molotovu na 'zajtrk', to se pravi po našem pravzaprav na kosilo. Ker je bilo to vsak dan po vsaki konferenci ministrov, me je Molotov pri teh 'kosilih' redno informiral o tistih vprašanjih, ki so se nanašali na nas, tako da sem bil vsak dan sproti obveščen o položaju na konferenci petih ministrov« (Kardelj 1984: 75).*

tržaško ozemlje, Gorica pa se prepusti Jugoslaviji, toda Molotov ni vztrajal pri tem in tako je Gorica ostala v Italiji. Seveda ne morem reči, da je to, kar mi je povedal Neal, resnica ali intriga, toda bolj sem se nagibal k temu, da je resnica, saj sem bil tudi sam prepričan, da bi to bilo mogoče doseči, če bi Molotov vsaj nekaj dni še vztrajal pri takšni rešitvi» (Kardelj 1984: 76). Podobno zgodbo navaja tudi Aleš Bebler: »Nekaj let pozneje, mislim da leta 1952, mi je v Združenih narodih francoski zunanji minister Couve de Murville, ki je bil na mirovni konferenci Bidaultov sodelavec, povedal tole: »Ker smo zahodni želeli sporazum z Rusi in je bil spor omejen na majhno stvar, na mesto Gorico, smo med seboj sklenili, da bomo poskušali Sovjetom ponuditi Gorico, da bi v zameno dobili njihovo soglasje za mednarodni statut za Trst. Tako zamenjavo smo nameravali predlagati prav tiste dni, ko nas je Molotov prehitel in se odrekel Gorici.« Kot veste so Rusi potem sprejeli mednarodni statut za Trst brez vsake protiusluge» (Bebler 1981: 162). Zwitter (1948) je bil do francoskega predloga kritičen, saj je menil, da vse razmejitvene linije niso bile enakovredno obravnavane in da »mi bil sprejet noben predlog za formiranje subkomisij, ki naj bi preštudirale mejno linijo v celoti ali v posameznih sektorjih, čeprav je bilo jasno, da ustvarja ponekod mejna linija težkoče za prebivalstvo na obeh straneh« (Zwitter 1948: 20). Dodaja tudi, da je projekt mirovne pogodbe z Italijo, ki je bil predložen Svetu zunanjih ministrov pariške mirovne konference, netočen, saj »projekt vsebuje sicer opis francoske mejne linije, a samo kot predlog ameriške delegacije in ta opis se na večih mestih bistveno razlikuje od linije na karti, in sicer na našo škodo v najvažnejšem sektorju pri Gorici, kjer bi bila po tem predlogu presekana po državni meji vzhodna goriška železnica« (Zwitter 1948: 20). Kasneje je bil sprejet jugoslovanski amandma, ki je odpravil divergence med opisom meje in priloženo karto.

Po tem dogodku so se pričele še močnejše diplomatske in propagandne dejavnosti, ki so poskušale na jugoslovansko stran pritegniti Kanalsko dolino, Beneško Slovenijo ter Gorico z zahodnim zaledjem; in ravno te dejavnosti so vplivale na pogajanja na Pariški mirovni konferenci, ki se je pričela 29. julija 1946, njeni sklepi so obveljali 15. septembra 1947 in bili leta 1975 potrjeni z osimskimi sporazumi.

LITERATURA IN VIRI:

- BEBLER, Aleš. 1981. *Čez drn in strn. Spomini*. Koper: Založba Lipa in Založništvo tržaškega tiska.
- BELTRAM, Jurij. 1983. *Tukaj je Jugoslavija. Goriška 1945-1947. Primorski portreti*. Koper: Založba Lipa in Založništvo tržaškega tiska.
- BELTRAM, Vlasta. 1977. *Goriško okrožje pod anglo-ameriško vojno upravo v boju za Jugoslavijo: od 1. maja 1945 do 15. septembra 1947: diplomatska naloga na FF: Oddelek za zgodovino*.
- BUFON, Marjan. 1995. *Prostor, meje, ljudje. Razvoj prekomejnih odnosov, struktura obmejnega območja in vrednotenje obmejnosti na Goriškem*. Trst: Slovenski raziskovalni inštitut v Trstu.
- BUFON, Milan. 2000. *Političnogeografske podlage za preoblikovanje Goriške ter njenih družbenih in prostorskih vezi*. V: Inka Štrukelj, *Goriška pokrajina. Ob stoletnici prve pisne omembe Solkana in Gorice v listini Cesarja Ožona III*. Nova Gorica: Forum za Goriško.
- CARLI, Augusto and Emidio SUSSI, Majda KAUCIČ-BAŠA. 2002. *History and Stories: Identity Construction on the Italian-Slovenian Border*. V: Ulrike H. Meinhof, *Living (with) Borders, Identity discourses on east-West borders in Europe*, 33-53. Ashgate Publishing Company.
- FABI, Lucio. 1991. *Storia di Gorizia*. Padova. Il poligrafo.
- FERENC, Tone. 1998. *Problem zahodne meje pri Slovencih 1941-1945*. V: *Acta Histriae VI. Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske Sloveniji*. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Koper. 299-310.
- Goriški zbornik 1947-1957*. 1957. Ob desetletnici priključitve Slovenskega Primorja k FLR Jugoslaviji, (ed) Joško Humar. Nova Gorica: Okrajni svet svobod in prosvetnih društev Gorica.
- KARDELJ, EDVARD. 1948. *Govori na Pariški mirovni konferenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- KARDELJ, Edvard. 1945. *Istra-Trst-Gorica*. Poročilo TANJUG-a.
- KARDELJ, Edvard. 1984. *Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944-1957. Spomini*. Ljubljana: Prešernova družba.

- MALNIČ, Andrej. 1998. Topografija spomina na vojno. V: *Acta Histriae VI. Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske Sloveniji*. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Koper. 331-346.
- MARUŠIČ, Branko. 1998. Nova meja na Goriškem. V: *Acta Histriae VI. Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske Sloveniji*. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Koper. 271-284.
- MIKUŽ, Metod. 1975. Vprašanje Julijske Krajine in Trsta 1947-1954. V: *Zgodovinski časopis* 1975 (1-2), 3-44.
- PIRJEVEC, Jože. Pariška mirovna konferenca. V: *Acta Histriae VI. Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske Sloveniji*. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Koper. 7-14.
- POLJŠAK, Tone. 1997. *Naša zahodna meja in mirovna pogodba z Italijo*. Ljubljana: Glavni odbor ZZB NOB Slovenije, Komisija za informativno, propagandno in promocijsko dejavnost. *Primorski dnevnik* 1947-1956.
- Soški tednik*, 22. 2. 1947.
- ŠUŠMELJ, Jože. 1997. Odpiranje meje, Sodelovanje med Novo Gorico in Gorico. V: *Nova Gorica – Gorica, Izživi in možnosti sobivanja*, 9-29. Nova Gorica: Mestna občina.
- TROHA, Nevenka. 1993. *Politično življenje v coni A Julijske Krajine z vidika jugoslovansko-italijanskega sodelovanja*. Magistrsko delo na FF: Oddelek za zgodovino.
- VIDMAR, Cvetko. 1981. Oris Zavezniške vojaške uprave v Slovenskem primorju (12. 6. 1945 – 15. 9. 1947). V: *Goriški letnik* 1981 (8), 173-222.
- VIDMAR, Cvetko. 1997. Zgodovina in perspektive Videmskega sporazuma. V: *Nova Gorica-Gorica. Izživi in možnosti sobivanja*. Nova Gorica: 29-35.
- ZWITTER, Fran. 1948. Julijska Krajina po drugi svetovni vojni. V: *Geografski vestnik. Časopis za geografijo in sorodne vede* (ur. Anton Melik). Ljubljana: geografsko društvo v Ljubljani, 15-31.